

गौरी देशपांडे यांच्या समग्र साहित्यातील स्त्रियांविषयी असलेली आत्मीयता व प्रकट झालेल्या विचारांचे अध्ययन

गिरीश प्रभाकरराव काळे, संशोधक, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
डॉ. मंजुषा दिगांबर समर्थ, प्राध्यापक, आर्टस् कॉलेज, सिहोरा, त. तुमसर, जि. भंडारा

सारांश

गौरी देशपांडे या एक प्रतिष्ठित भारतीय लेखिका, कवयित्री आणि अनुवादक आहेत ज्या त्यांच्या स्त्रीवादी विषय आणि मराठीमध्ये स्त्रियांच्या अनुभवांचे तपशीलवार सादरीकरण यासाठी सर्वात प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे लिखाण स्त्रियांसाठी पुरुषसत्ताक चौकटीतील सामाजिक, भावनिक आणि मानसिक तणाव उघड करते. तसेच लिंग भूमिका, ओळख आणि स्व-अभिव्यक्तीवर टिप्पणी करते. गौरी देशपांडे यांच्या कविता, लघुकथा आणि कादंबऱ्यांमध्ये अशा स्त्री पात्रांची चित्रे आहेत जी सर्व प्रकारच्या नातेसंबंधातून वाहून जातात आणि ओझ्यापासून दूर जातात, अपेक्षा स्थापित करतात आणि बंधनकारक निकषांसह चालणाऱ्या समाजात त्यांच्या स्वातंत्र्यासाठी तळमळतात. हे काम गौरी देशपांडे यांचे स्त्रीप्रेम आणि त्यांच्या साहित्यिक अभिव्यक्तीतील विविध विचारांमध्ये लक्षणीय म्हणून गुंतलेले आहे कारण ते स्त्रीवादाकडे वेगळ्या प्रकारे पोहोचते. समाजाच्या प्रभावामुळे आणि आकांक्षा व परंपरेतील फरक यामुळे प्रेम आणि विवाह यांच्याशी संबंधित विविध घटकांचे हे विश्लेषण करते. जेव्हा गौरी देशपांडे यांच्या कामाची तुलना भारतातील इतरत्र स्त्रीवादी लेखिकेशी केली जाते, तेव्हा ते सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभावापर्यंत पोहचते. गौरी देशपांडे वैयक्तिक आणि राजकीय या सर्व गोष्टींचा ताळमेळ घालत स्त्रियांचे हक्क, त्यांचे स्वातंत्र्य आणि त्यांचे लेखिका म्हणून अस्तित्व या संपूर्ण चर्चेत महत्त्वाचा मुद्दा म्हणून परिभाषित करतात.

मुख्य शब्द: गौरी देशपांडे, स्त्रीवाद, स्त्री साहित्य, लिंग ओळख, मराठी साहित्य, सामाजिक वास्तववाद

परिचय:

भारतीय साहित्यातील सर्वात उल्लेखनीय आवाजांपैकी एक, गौरी देशपांडे यांनी स्त्रीवादी विचारांच्या जडणघडणीत आणि त्यांच्या इंग्रजी आणि मराठी दोन्ही भाषेत स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. त्यांचे लेखन स्त्रीत्व, नातेसंबंध आणि रीतिरिवाजांच्या स्वीकारलेल्या कल्पनांना सक्रियपणे आव्हान देतात. स्त्रियांना शहीद म्हणून गौरवणाऱ्या पारंपारिक कथांच्या उलट, गौरी देशपांडे असंख्य भावना, संघर्ष आणि आकांक्षा यांच्या गुंफलेल्या गुंतागुंतीच्या मानवाच्या रूपात स्त्रियांचे चित्र देतात. तिची कामे स्त्रियांच्या जीवनातील अनुभवांचा एक सुंदर अध्ययन म्हणून कार्य करतात, जिथे स्त्रिया त्यांच्या स्वतःच्या असुरक्षिततेची पूर्ण जाणीव असताना पितृसत्ताक मर्यादांचा प्रतिकार करतात.

गौरींनी तिच्या कविता, लघुकथा आणि कादंबऱ्यांमधून स्त्रीच्या प्रवासाची घडी बसवणाऱ्या अंतर्गत आणि बाह्य संघर्षांचे चित्रण केले आहे. तिच्या साहित्यिक दृष्टीने, स्त्रियांच्या भावना, संघर्ष आणि स्वप्नांच्या संलग्न अभिव्यक्तीला स्थान मिळते, ज्यामुळे त्यांच्या अनुभवांकडे सहानुभूतीपूर्ण दृष्टीकोन निर्माण होतो. कौटुंबिक रचनेमुळे निर्माण झालेल्या बंधनांवर विचार करणे असो, विवाहसंस्थेकडून अपेक्षा असोत किंवा वैयक्तिक आणि बौद्धिक पूर्ततेचा प्रयत्न असो, तिचे लेखन आधुनिक स्त्रीच्या वास्तवाशी एकरूप आहे. शेवटी, ती स्त्रियांना केवळ वर्चस्ववादी व्यवस्थेच्या बळी म्हणून चित्रित करत नाही, तर त्या स्त्रिया ज्या सक्रियपणे प्रतिकार करतात, वाटाघाटी करतात आणि त्यामध्ये त्यांची भूमिका पुन्हा परिभाषित करतात.

गौरी देशपांडे यांच्या स्त्रियांबद्दलच्या प्रेमाबद्दल आणि त्यांच्या लेखनाची मुख्यत्वे व्याख्या करणाऱ्या विषयगत चिंतेबद्दल गंभीर आशंका हे या अध्ययनाचे उद्दिष्ट आहे. या अध्ययनात परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील संघर्ष, जबाबदारपणा आणि स्वतंत्रता विरुद्ध सूक्ष्मता यासारख्या विषयांवर तिच्या लेखनाचा समावेश आहे; सामाजिक अपेक्षांचे ओझे वाहून स्वतःसाठी अर्थ आणि प्रतिनिधित्व शोधण्याचा प्रयत्न करत तिचे नायक अनेकदा या पेचप्रसंगांच्या चौकटीवर उभे असतात.

गौरी देशपांडे यांचा अध्ययन महिलांना केवळ दुय्यम विषय, शक्तीहीन आणि समाजाच्या उघड आणि गुप्त सांस्कृतिक नियंत्रणात बांधील नसून अतिशय सक्रिय स्त्रिया, मानसिकदृष्ट्या आव्हानात्मक आणि भावनिकरित्या त्यांच्या ओळखीची पुनर्रचना कशी करतात हे स्पष्ट करतात. तिची कथा स्वतःची अभिव्यक्ती, लैंगिकता, स्वायत्तता आणि नातेसंबंधांच्या संदर्भात स्त्रियांच्या जीवनातील आंतरिक जगाचे शोध घेते.

या अध्ययनातील चर्चेचा एक महत्त्वाचा भाग गौरी देशपांडे यांच्या स्त्रीवादी जाणिवे आणि लिंग भूमिकांच्या संदर्भात त्यांचे साहित्यिक अन्वेषण करणे. तिच्या कामातील आवर्ती विषयाची बारकाईने तपासणी करून, संशोधनाचे उद्दिष्ट तिचे पितृसत्ताक विचारधारा नाकारणे आणि स्त्री प्रतिनिधित्वाची कल्पना करणे हे आहे. हे तिला पुढे भारतातील स्त्रीवादी साहित्याच्या मोठ्या योजनेमध्ये स्थित करेल, तिच्या आवाजासह आणि इतर समकालीन महिला लेखिकांच्या आच्छादनांचे आणि भिन्नतेचे पुनरावलोकन करेल.

गौरी देशपांडे यांच्या साहित्यात महाराष्ट्रातील स्त्रिया ज्या पुरुषप्रधान समाजात राहतात आणि त्याचप्रमाणे उपहासाची वस्तू मानल्या जाणाऱ्या पुरुषप्रधान समाजाने मान्यता दिलेल्या रूढीवादी विचारसरणीच्या चौकशीसाठी स्त्रीवादी चर्चेला हातभार लावला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) गौरी देशपांडे यांचा स्त्रियांच्या अनुभवांसोबतचा साहित्यिक संबंध आणि त्यांच्या कामातून प्रतिबिंबित होणारी स्त्रीवादी जाणीव जाणून घेणे.
- २) स्त्रीच्या भावना, संघर्ष आणि आकांक्षा यावर लक्ष केंद्रित करून गौरी देशपांडे तिच्या कविता, लघुकथा आणि कादंबऱ्यांमधील स्त्री पात्रांचे प्रतिनिधित्व कसे करते हे तपासणे.
- ३) लिंग ओळख, सामाजिक बंधने, प्रेम, स्वातंत्र्य आणि तिच्या कामांमध्ये आत्म-पूर्णता यासारख्या आवर्ती विषय ओळखणे.
- ४) गौरी देशपांडे पारंपारिक लिंग भूमिकांना कसे आव्हान देतात आणि महिलांच्या जीवनावरील सामाजिक अपेक्षांचा प्रभाव अधोरेखित करतात हे तपासणे.
- ५) गौरी देशपांडेचे लेखन भारतीय साहित्यातील व्यापक स्त्रीवादी चर्चेशी कसे जुळते किंवा वेगळे होते हे समजून घेणे.

साहित्य समीक्षा:

गौरी देशपांडे यांच्या कलाकृतींशी संपर्क साधणारे अनेक संशोधक आहेत आणि त्यांनी स्त्रीवादी लेखिका म्हणून त्यांच्याविषयी, त्यांनी निर्माण केलेल्या स्त्रियांचे आयाम आणि समाजावर टीका केली आहे. अशाच एका अध्ययनाचे शीर्षक आहे "गौरी देशपांडे: एक विशिष्ट आवाज", २०११ मध्ये प्रकाशित झाले, ज्यामध्ये असे आढळून आले की तिच्या कामांमध्ये महिलांच्या लेखनाला आकार देण्यासाठी मराठी आणि भारतीय इंग्रजी साहित्यात लेखनासाठी केलेल्या व्यापक प्रयत्नांना पूरक स्त्रीवादी युक्तिवादांसह विनोदाची भावना आहे. यामध्ये "गौरी देशपांडे यांच्या 'द लॅकडेझिकल स्वीपर' मधील नातेसंबंधांचे चित्रण" असे शीर्षक असलेल्या एका पेपरचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या पेपरमध्ये लैंगिक गतिमानता, नातेसंबंध आणि पितृसत्ताक दडपशाहीचा सामना करताना महिलांना होणाऱ्या संघर्षाचा समावेश आहे. त्याच वर्षी २०१३ मध्ये, "इमेज ऑफ वुमन इन इंडिया पोस्ट कॉलोनायझेशन: रिफ्लेक्शन्स इन पोप्ट्री ऑफ गौरी देशपांडे" या विषयावरील प्रतिबिंब तिच्या कवितेने वसाहतोत्तर भारतामध्ये स्त्री-पुरुष आणि सामाजिक समानतेसाठी लढा देत असलेल्या भूमिकेचे प्रतिबिंबित केले होते. २०१४ मध्ये, "गौरी देशपांडेच्या बिटवीन बर्थर्स: अनरेव्हलिंग पोपेटिक सेन्सिबिलिटी" या तिच्या कवितासंग्रह, बिटवीन बर्थर्स (१९६८), प्रामुख्याने प्रेम, लिंग भूमिका आणि स्त्री ओळख यांचा शोध घेणाऱ्या या अभ्यासाशी संबंधित आहे. २०१७ मध्ये "गौरी देशपांडे यांच्या 'द फीमेल ऑफ द स्पीसीज' या कवितेतील प्रेम आणि निराशेचा शोध" या शीर्षकाचे आणखी एक संशोधन गांधीजींच्या स्त्रीवादी चेतना आणि भावनिक तीव्रतेवर केंद्रित होते, जी कवितेतील प्रेम आणि निराशेची व्याख्या आहे. २०१९ मध्ये, "गौरी देशपांडेच्या काल्पनिक कथांमधला 'स्त्री प्रश्न'" या अभ्यासाने घटस्फोट, कौटुंबिक हिंसाचार आणि यासारख्या संवेदनशील विषयांच्या धाडसी हाताळणीचे मूल्यमापन केले आहे, ज्यामुळे ती पितृसत्ताक रचनांमध्ये गंभीरपणे गुंतलेली आहे. असे सर्व अध्ययन एकत्रितपणे देशपांडे यांची महिलांच्या स्थितीचे प्रदर्शन करण्याची, नियमांना आव्हान देणारी आणि भारतीय साहित्यात आत्म-अभिव्यक्ती आणि स्वातंत्र्य सुलभ करण्यासाठी साहित्यिक बांधिलकी दर्शवते.

संशोधन पद्धती:

गुणात्मक अध्ययन पद्धती ही गौरी देशपांडे यांच्या साहित्यकृतींचे परीक्षण करते, त्यांच्या स्त्रीवादी विषयांवर आणि स्त्रियांबद्दलच्या आत्मीयतेवर लक्ष केंद्रित करते. संशोधनात तिच्या कादंबऱ्या, लघुकथा आणि कविता यांचे विश्लेषण करून

वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धत वापरली गेली आहे. विषयगत विश्लेषण आणि स्त्रीवादी साहित्यिक टीका विषय ओळखण्यासाठी आणि तिच्या कामाची भारतातील इतर स्त्रीवादी लेखकांशी तुलना करण्यासाठी वापरली गेली आहे.

गौरी देशपांडे यांच्या समग्र साहित्यातील स्त्रियांविषयी असलेली आत्मीयता व प्रकट झालेले विचार:

गौरी देशपांडे ही अशा मोजक्या लेखिकांपैकी एक आहे ज्यांनी प्रेम, नातेसंबंध, विवाह, उत्कट इच्छा, अलगाव आणि लिंग-भेद गतिशीलतेबद्दल स्पष्टपणे लिहिले. उदाहरणार्थ, तिचे लेखन स्त्रियांवर लादलेल्या सामान्य सामाजिक परिस्थितीला आव्हान देते. तिच्या प्रत्येक लिखाणात सच्चा प्रामाणिकपणा, खोल आत्मनिरीक्षण आणि काव्यात्मक प्रवाह दिसून येतो, ज्यामुळे ती स्त्रीवादी साहित्यात लक्षणीय ठरते.

एकंदरीत, स्त्रीवादाची हलकीशी झुळूकही नसलेल्या काळात स्त्रीवादाच्या झंझावाती रूपाचे दर्शन गौरी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यातून घडते. स्त्री पुरुष नाते संबंధाला त्यांच्या कादंबऱ्यांनी एक वेगळे परिमाण प्राप्त करून दिले. स्त्री-पुरुष नात्यातील गुंतागुंत हा गौरी देशपांडे यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू आहेच पण समाज आणि कुटुंब यापेक्षा स्त्रीच्या मानसिकतेवर त्यांनी अधिक भर दिला. विवाहसंस्थेतील पुरुषसत्तेतून होणारी स्त्रीची घुसमट तरत्यांनी मांडलीच शिवाय तिच्या भावनिक, लैंगिक नात्याचे अनेक पदरही समर्थपणे उलगडून दाखवले. पण त्यांच्या साहित्यात स्त्रीवादापेक्षा व्यक्तीवादावर अधिक भर दिला. त्यांची नायिका शांतपणे आणि वैयक्तिक पातळीवर बंड करून निरर्थक विवाहातून मुक्ती मिळवते. त्यातून स्वतःला समर्थ करण्याचा प्रयत्न करते. पण पुरुषसत्ताकतेला आव्हान देत नाही. पण समाजाकडून स्व कडे वळण्यातही मुक्तीच्या नव्या वाटा भेटतातच, गौरी देशपांडे यांची तरल सौंदर्यवृत्ती त्यांच्या निसर्गवर्णनातून जाणवते. त्यांच्या नायिकांचे मित्र जगाच्या कानाकोपऱ्यातून आलेले असतात. त्यांचे मित्र त्यांच्या मानसिक सौंदर्यावर प्रेम करून त्यांच्या वाढीला विकासाला हातभार लावणारे असतात. कधी कधी हे पुरुष त्यांच्या वापरातील वस्तूप्रमाणेही वावरतांना दिसतात. वरकरणी खाऊन पिऊन सुखी असलेल्या अनेक उच्चशिक्षित स्त्रियांसाठी स्वचा शोध जगण्या मरण्याच्या तोडीचा असतो. स्त्री ही माणूस आहे तिलाही 'माणूस' म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे, तिलाही प्रेमाची, मैत्रीची गरज आहे. या भावनेतून गौरी देशपांडे यांचे लिखाण झाले आहे. गौरीदेशपांडे यांनी स्त्रियांना नेहमीच सशक्त, स्वतंत्र व्यक्तिरेखा म्हणून चित्रित केले होते, परंतु आत्म-जागरूकतेच्या गुणवत्तेसह, ज्या वारंवार त्यांना हव्या असलेल्या गोष्टी आणि समाजाने त्यांच्यावर लादलेल्या अपेक्षांमध्ये अडकतात. त्यांचा भावनिक आणि बौद्धिक उलथापालथ लेखनात सर्वाधिक टिपला जाते; सामान्यतः प्रेम आणि कर्तव्य, स्वाभिमान आणि तडजोड यांच्यात गुरफटणाऱ्या स्त्रिया बहुतेक लेखनाचे वैशिष्ट्य असते. जेव्हा स्त्रिया एकमेकांचे समर्थन करतात, विश्वासघात करतात किंवा आरसा दाखवतात तेव्हा अशा संबंधांची जटिलता दर्शवते. गौरी देशपांडे यांनी अनेकदा अवलंबलेले पिढीतील अंतराचेविषय लक्षात येऊ शकते, जिथे तरुण स्त्रिया त्यांच्या आईच्या किंवा आजीच्या विचारसरणीशी भांडतात, लैंगिक भूमिकांवरील संक्रमणावर चर्चा करतात.

गौरीदेशपांडे लिंग आणि शक्ती यांच्याभोवतीही कार्य करतात. कथा स्त्री-पुरुषांमधील संघर्ष बाहेर आणतात आणि परिणामी, असे दिसते की पुरुषांचे एक चित्र आहे ज्यांचे स्थान बहुतेक प्रकरणांमध्ये नेहमीच वर्चस्व गाजवते. तथापि, गौरी देशपांडे निर्माण करणाऱ्या बहुतेक पात्रांमध्ये पितृसत्ताक धारणांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्याची प्रवृत्ती असते आणि तसे करून, बंडखोरी किंवा लहान विजयाची छोटी-छोटी कृती निर्माण करून त्यांचे प्रतिनिधित्व दाखवून, आक्षेपावर मौन बाळगण्यावर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाते. हा काही कथांचा एक भाग आहे ज्यात स्त्रियांचे वैवाहिक संबंध असतात परंतु ते बेवफाईसाठी नव्हे तर भावनिक पूर्ततेच्या शोधात इतर साहचर्य शोधतात. असेविषय त्या काळात फारच मूलगामी असल्याचे मान्य केले जाते.

भारतीय साहित्यात सामान्यतः निषिद्ध असलेल्या स्त्रीलिंगी लैंगिकतेबद्दल विपुलतेने लिहिल्याने गौरी देशपांडे निराश झाल्या नाहीत. नक्कीच, तिची पात्रे देखील त्यांच्या इच्छांबद्दल लज्जास्पद आहेत आणि समाजाने त्यांच्यावर लादलेल्या ओळखीच्या पलीकडे त्यांच्या गरजा व्यक्त करतात. हे एक प्रतिबिंब आहे, जे लैंगिकतेचे सनसनाटी बनवण्याऐवजी स्त्रियांच्या अंतर्गत जगावर अजिबात सनसनाटी नसले तरी अतिशय वैयक्तिक आहे.

गौरी देशपांडे यांच्या कामात वारंवार येणारेविषय स्त्रियांसाठी विहित केलेल्या भूमिकेतील निराशेच्या जुन्या भावनेतून उद्भवते. विवाह आणि मातृत्व यांसारख्या संस्थांमध्ये सक्ती केली जाते. काही स्त्रियांसाठी कथितपणे पूर्ण होते, या रचना स्त्रियांच्या

व्यक्तिमत्त्वावर अंकुश ठेवतात. अनेक कथांमधून स्त्रियांमध्ये प्रकट होत असलेली ही द्वंद्वत्मकता प्रकट करण्याचा प्रयत्न केला जातो कारण त्या व्यक्तीवादी मार्गांनी त्याचा सामना करण्यास शिकतात.

देशपांडे यांची साहित्यिक शैली त्यांना एक उद्बोधक आणि सशक्त लेखिका म्हणून ओळखते जिने सखोल वैयक्तिक परंतु राजकीय दृष्ट्या कार्य केले आहे, ती आज आणि नेहमीच प्रासंगिक बनते.

गौरी देशपांडे यांचा साहित्यिक प्रवास आणि स्त्रीवादी दृष्टिकोन:

गौरी देशपांडे या भारतीय लेखिका, कवयित्री आणि अनुवादक होत्या ज्यांनी मराठी आणि इंग्रजी साहित्यात मोठे योगदान दिले. स्त्रीत्व, अस्मिता, नातेसंबंध आणि सामाजिक नियमांशी निगडित अप्रतिम कथा हे तिच्या कामांचे वैशिष्ट्य आहे. बौद्धिकदृष्ट्या समृद्ध वातावरणात वाढलेल्या, प्रख्यात लेखिका आणि समाजसुधारक इरावती कर्वे यांची मुलगीगौरी देशपांडे यांना मराठी आणि इंग्रजी भाषेवर समान प्रभुत्व होते आणि त्यामुळे ते विविध वाचकांपर्यंत पोहोचू शकले.

गौरी देशपांडे यांनी स्वीकारलेला स्त्रीवादी दृष्टिकोन उघडपणे कार्यकर्ता किंवा पूर्णपणे शैक्षणिक नव्हता; त्याऐवजी, हे स्त्रियांच्या जीवनाचे गहन वैयक्तिक आणि साहित्यिक अन्वेषण होते. असंख्य संघर्ष, विरोधाभास आणि मूक बंडखोरी करून पितृसत्ताक संरचनेला छेद देणाऱ्या स्त्रियांना तिच्या कामात अनुनाद मिळेल.

गौरीच्या स्त्री पात्रांना पेचप्रसंगांचा सामना करावा लागतो, त्या कर्तव्य आणि इच्छा, प्रेम आणि स्वातंत्र्य, आत्म-पूर्णता व सामाजिक अपेक्षा यांच्यात फाटलेल्या असतात. गौरी देशपांडे यांच्या साहित्यात विवाह, स्त्रियांवर लादले जाणारे नैतिक दुटप्पीपणा आणि मातृत्व व घरगुतीपणाच्या अपेक्षांवर टीका केली जाते.

गौरी देशपांडे यांच्या साहित्यातील स्त्रीप्रतिमा या अत्यंत स्वतंत्र आधुनिक विचारसरणीच्या असून बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून आयुष्याकडे पाहणाऱ्या आहेत. विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, सामाजिक उतरंड, पुरुषप्रधानता अशा विविध पारंपरिक गोष्टींच्या माध्यमातून स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव झाल्यामुळे अशा सत्तेच्या खेळाला त्या विरोध करतात. स्त्री-पुरुष संबंधाबाबत या स्त्रिया अत्यंत मोकळा आणि वेगळा दृष्टिकोन बाळगतात. लैंगिक संबंध, मैत्रीचे संबंध व इतरही प्रकारचे संबंध स्त्री-पुरुषांमध्ये अगदी निखळपणे असू शकतात याची जाणीव त्या करून देतात. तसेच या स्त्रिया व्यक्तिस्वातंत्र्याचा जोरदार पुरस्कार करतात. प्रत्येक व्यक्तीला 'एक माणूस' म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे. या तत्वाशी त्या एकनिष्ठ आहेत. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या या स्त्रिया आपण घेत असलेल्या स्वातंत्र्याच्या परिणामांची जबाबदारी स्वीकारतात.

देशपांडे यांच्या कलाकृतींमध्ये मैत्री, आई-मुलीचे नाते आणि स्त्रियांच्या पिढ्यांमधील तणाव ठळकपणे दिसतात; स्त्री लैंगिकता आणि इच्छेची अधिक तपशीलवार चर्चा समाजातील नैतिक दुहेरी मानके उघड करते. देशपांडे यांचा स्त्रीवादाचा ब्रँड मूलगामी प्रामाणिकपणा आणि दूरगामी अनुनादात पोहोचला आहे, स्त्री असण्याचा अर्थ काय आहे: तिची भूमिका आणि तिच्या अपेक्षा. तिने उत्स्फूर्तपणे सांगितलेले कथन वाचकांना आणि लेखकांना सारखेच भाग पाडतात, त्यामुळे तिला भारतीय साहित्यातील प्रमुख आवाजांपैकी एक म्हणून स्थापित केले जाते.

देशपांडे यांच्या साहित्यातील विषय:

गौरी देशपांडे या एक सुप्रसिद्ध स्त्रीवादी लेखिका आहेत, ज्या सशक्त, स्वतंत्र स्त्री पात्रे लिहिण्यासाठी प्रसिद्ध आहेत, ज्या समाजाच्या सर्व परंपरागत अपेक्षा आणि ओझे झुगारून देतात. तिची कामे अंतर्गत मानसिक संघर्षावर प्रकाश टाकतात ज्यातून बहुतेक स्त्रिया बदलत नसलेल्या समाजात स्वतंत्र निर्णय घेतात. तिचा स्त्रीवादी युक्तिवाद लिंग समानतेच्या कोणत्याही प्रकारच्या युक्तिवादाशी पूर्णपणे सुसंगत आहे आणि तिचे मूळ भारतीय सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भात आहे.

हे तिचे त्या सर्व नातेसंबंधांचा शोध दर्शवते, नातेसंबंधांमधील वास्तव नेहमीच असंतुलन आणि बदल म्हणून चित्रित केले जाते. तरीही अधिक वेळा, तो भ्रमात संपतो. त्याहूनही अधिक वेळा, तिचे नायक स्वतःला एक प्रश्न करतात जे समाजाने परिभाषित केले आहे ज्यामध्ये तो किंवा तिला वाढवले गेले आहे.

गौरी देशपांडे नेहमी रक्ताच्या नात्यापेक्षा मैत्रीला जास्त महत्त्व देतात. मैत्री ही मानवी जीवनात विचारपूर्वक निवडलेली गोष्ट आहे. गौरीच्या महिलांच्या काही मैत्रिणी आहेत. ते त्यांच्या भावनिक गरजांचा आदर करतात आणि त्यांच्यावर उत्कट प्रेम करतात. ते त्यांच्या जटिल जीवनाचे खरे भागीदार आहेत. हे प्रेमळ मित्र जगाच्या कानाकोपऱ्यातून आले आहेत: योशियो,

हिसायो, टेरुओ (जपान), मिशेल, मार्सडॉन (अमेरिका) आणि असेच. गौरीच्या कल्पनेने खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरण फार पूर्वीच स्वीकारले आहे. गौरीच्या स्त्रियांचा त्यांच्या 'दुनियादारी' मित्रांशी सतत लिखित संवाद असतो. या मित्रांमुळे ते एकटे पडत नाहीत.

जरी ती कोणत्याही नातेसंबंधांमधील विषय पार करते: प्रेम, नातेसंबंध आणि समाजीकरण, तिचे विषय त्यांच्या वास्तववाद आणि खोलीद्वारे चिन्हांकित आहेत. ती त्यांना चैतन्यशील बनवते, सतत बदलते आणि कधीकधी भ्रमनिरास करते. बहुतेकदा, विवाह तिच्या पात्रांद्वारे असंतोष मानला जातो.

या संघर्षातून, ती परंपरा आणि आधुनिकतेच्या जगात उभ्या असलेल्या लोकांसाठी सांस्कृतिक ओळखीची जटिलता शोधते. तिचा आणखी एक मनोरंजक भाग म्हणजे ती मराठी आणि इंग्रजी दोन्ही भाषेत लिहिते. तिच्या पात्रांमध्ये बोलीभाषेचा संघर्ष आहे कारण तिची बहुतेक पात्रे दोन भिन्न सांस्कृतिक जगांमधील तिच्यासारखीच आहेत. तिच्या कथनात, प्रत्येक कथानकामधील जुना व नवीन संघर्ष आणि पात्रे निवडण्यास भाग पाडले जाते, मग ती कौटुंबिक परंपरा असो किंवा वैयक्तिक आशा.

गौरी देशपांडे सामाजिक वास्तववादात माहिर आहेत, त्यांनी शहरी, मध्यमवर्गीय, भारतीय जीवनातील अनाकलनीय सत्य चित्रित केले आहे. तिची पात्रे सामान्यतः शहरी, मध्यमवर्गीय अस्तित्वाच्या समस्यांशी झगडतात, जसे की पैशाची कमतरता, पिढीतील अंतर आणि समाज. गौरी देशपांडे हे अत्यंत घृणास्पद ढोंगीपणा दाखविण्यापासून मागे हटत नाहीत, ते म्हणजे अशा व्यक्तींबद्दल, जे त्यांच्या स्वतःच्या जीवनातील नैतिक पेच सोडवल्यासारखे वागतात, ज्याचा ते समाजात उघडपणे निषेध करतात.

स्त्री इच्छा, लैंगिकता आणि परकेपणा, मातृत्व, सामाजिक एकात्मता, तसेच कौटुंबिक संबंध अशा विविध विषयांचा समावेश तिच्या लेखनात आहे. तिचा प्रयत्न स्त्रियांना नातेसंबंधांमध्ये निष्क्रिय सहभागी म्हणून पाहण्यापासून आणि व्यक्ती म्हणून लैंगिक अधिकारांचा उपभोग घेणारी म्हणून ओळख करून देण्यापासून दूर हलवण्याचा आहे. लैंगिक संहितेच्या अखंडतेचा भंग करणे हा देशपांडे यांनी रचलेल्या साहित्यकृतीतही उल्लेख आढळतो, कारण स्त्रियांना सामान्यतः न्याय दिला जातो, त्यांना वेगळे केले जाते किंवा त्यांनी उल्लंघन केल्यास त्यांना अपराधीपणाने लादले जाते.

गौरी देशपांडेच्या काल्पनिक कथांमध्ये परकेपणा आणि एकाकीपणाचे जोरदारपणे चित्रण केले आहे, जिथे अनेक पात्रे खरोखर समजून घेण्याच्या जागा नसल्याबद्दल शोक व्यक्त करतात. ते त्यांच्या आत्म-साक्षात्कारात आणि, आशेने, आत्म-शोधाकडे वळतात कारण ते त्यांच्या वैयक्तिक इच्छांना बाहेरील जग त्यांच्याकडून जे मागते आहे ते एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करतात. मातृत्व हा एक अत्यावश्यक विषय म्हणून देखील वैशिष्ट्यीकृत आहे, जिथे देशपांडे मातांना त्यांच्या मुलांबद्दलचे प्रेम, त्याग, उदासपणा आणि कटुता या अनुभवांमध्ये बहुआयामी प्रस्तुत करतात. तिच्या कामातील आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे तिचे आई-मुलीचे नाते. उदाहरणार्थ, पिढ्यानपिढ्या संदिग्धता आहेत, आणि मातृत्व हा स्त्रीच्या अस्तित्वाचा एकमेव अंत आहे असे म्हणणाऱ्या सामाजिक सामान्यीकरणाचे तिने खंडन केले आहे.

गौरी देशपांडे यांच्या कार्याच्या आत आणि लोकसंख्येशिवाय यात बरेच वास्तव आणि नैतिकता आहे; ती समाजाने ठरवून दिलेल्या नैतिक व्याख्यांवर प्रश्नचिन्ह लावते आणि त्या अवाढव्य संघामध्ये टिकून राहण्यासाठी लोक काय करतात याचा अभ्यास करते.

गौरी देशपांडे यांच्या साहित्यातील योगदानाचे महत्त्व:

गौरी देशपांडे हे भारतीय साहित्यातील महत्त्वाचे नाव असून स्त्रीवादी प्रवचन, द्विभाषिक साहित्य आणि सामाजिक वास्तववाद यांच्याशी संबंधित आहे. ती एक अग्रगण्य आवाज आहे जिने स्त्रीवादी चिंतनेला चांगल्या प्रमाणात संदिग्धतेने तोंड दिले आणि त्याच वेळी स्त्रियांच्या अस्तित्वाच्या गुंतागुंतीचा शोध घेतला. त्यांनी स्त्रियांना बहुआयामी निर्मिती म्हणून मांडले; मजबूत परंतु असुरक्षित, स्वतंत्र परंतु भावनिक पूर्ततेची तळमळ. स्त्रियांच्या जीवनाचे अशा प्रकारचे वास्तववादी चित्रण होते ज्याने प्रेम आणि लग्नाच्या पारंपरिक कथेला प्रतिकथन दिले. असे करताना तिने द्विभाषिकतेतून सांस्कृतिक सूक्ष्मतेची जाणीव करून दिली.

गौरी देशपांडे यांची स्त्री इच्छा आणि लैंगिकतेची परीक्षा अजूनही पायाभरणी होती, ज्यामध्ये त्यांनी स्त्रियांच्या तात्काळ शारीरिक

आणि भावनिक गरजा, निषिद्ध अडथळे तोडणे आणि लिंग व वैयक्तिक स्वातंत्र्याविषयी अधिक अनुकूल चर्चा करण्यास मोकळेपणाने चर्चा केली. तिचे लेखन सामाजिक वास्तववादी आहे, तिच्या कलेच्या परंपरेनुसार, वर्तमान मध्यमवर्गीय भारतासंबंधी, शहरी मध्यमवर्गीय कुटुंबांच्या आकांक्षा, चिंता आणि विरोधाभास चित्रित करतात.

प्रत्येक पात्र देशपांडे यांच्या समृद्ध कल्पनेतून उगवलेला आहे आणि मनमोहक अंतर्दृष्टीसह, एक किंवा दुसऱ्या अस्तित्वाच्या कोंडीचा रंग आहे. तिच्या पात्रांच्या भावनिक जगाचे तिचे अनोखे आकलन त्यांना तिच्या वाचकांच्या आणखी जवळ आणते आणि मानवी आत्म्याच्या मानसिकतेची झलक देते.

लिंग, नातेसंबंध आणि वैयक्तिक ओळख यावर निर्भरपणे स्त्रीत्वाचा प्रभाव अनेक समकालीन भारतीय लेखक जसे की शशी देशपांडे, मंजू कपूर आणि झुम्पा लाहिरी यांच्यावर पडला आहे, जे त्यांच्या स्वतःच्या कृतींमध्ये समान विषय हाताळतात. तिच्या द्विभाषिकतेने अनेक लेखकांना अनेक भाषिक परंपरेच्या गुंतवणुकीवर विचार करण्यास प्रोत्साहित केले आहे, म्हणून ती आणखी फायदेशीर आणि वैविध्यपूर्ण भारतीय साहित्यिक जागा प्रदान करते.

गौरीदेशपांडे यांच्या लिखाणातील एक वारंवार येणारा विषय सामाजिक सदभावना आणि दांभिकतेची टीका आहे, ज्याद्वारे व्यक्तींना त्यांच्या खाजगी जीवनात नैतिक आणि सांस्कृतिक नियमांचे पालन करण्यास भाग पाडले जाते आणि त्यांच्या दडपलेल्या इच्छा आणि संघर्षांशी वाटाघाटी करताना त्या नियमांमध्ये कोणतेही समर्थन नाही. तिचे साहित्य वाचकाला कठोर नैतिक चौकटीवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्यासाठी आणि मानवी निवडींच्या गोंधळलेल्या वास्तविकतेची कबुली देते, जे तिच्या काळातील आजही तितकेच प्रासंगिक आहे, जसे समाज विकसित होत आहे, बदलत्या आकांक्षांशी ताळमेळ ठेवण्याचा प्रयत्न करतो आणि प्रक्रियेत विरोधाभासांमध्ये अडकलेले दिसते.

निष्कर्ष:

गौरी देशपांडे, एक प्रसिद्ध भारतीय लेखिका, स्त्रियांच्या जीवनाविषयी सत्याचा हात पुढे करते, त्या नंतरच्या पारंपारिक कथांच्या विरोधात जे स्त्रियांना सक्रिय भूमिकांपासून बांधतात. लोककेंद्रित समाजात स्त्रीला कोणत्या भावनिक आव्हानांना सामोरे जावे लागते ते प्रकट करणाऱ्या नातेसंबंधांच्या अभ्यासाद्वारे लेखकाने लिंग, सांस्कृतिक ओळख आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य यासारख्या विविध विषय शोधल्या आहेत. देशपांडे यांचे स्वतःचे लेखन केवळ पुरुषप्रधान पुरुषांच्या जातीवरच टीका करत नाही तर स्त्री मुक्त होण्याच्या लढाईत ज्या भावनिक संघर्षांना सामोरे जावं लागतं तेही आहे. देशपांडे या द्विभाषिक लेखिकेने तिच्या स्त्रीवादी कल्पना लोक वाचतील याची खात्री करण्यासाठी भाषेतील अडथळे आणि आंतर सांस्कृतिक अडथळे दोन्ही तोडले. तिचे लेखन भारतीय समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत प्रतिबिंबित करते, परंतु महिला सक्षमीकरणावरील चर्चेतही त्यांचे मोठे योगदान आहे. त्याची स्मृती तरुण लेखकांना सतावत राहते, वाचकांना स्त्रीत्व, स्वातंत्र्य आणि स्वतःमधील अभिव्यक्ती या परंपरागत संकल्पनांचे पुनर्मूल्यांकन करण्यास भाग पाडते, ज्यामुळे ते स्त्रीवादी साहित्यिक अध्ययनाचा भाग बनते.

संदर्भ:

- १) देशपांडे, गौरी. (१९७४). कारावासातून पत्रे. मौज प्रकाशन गृह.
- २) देशपांडे, गौरी. (२००९). मध्य लटपटीत (आठवी आवृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- ३) देशपांडे, गौरी. (१९८०). एकेक पान गळावया. मौज प्रकाशन गृह.
- ४) देशपांडे, गौरी. (१९८५). तेरूओ. मौज प्रकाशन गृह.
- ५) देशपांडे, गौरी. (२००९). काही दूरपर्यंत (तिसरी आवृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- ६) देशपांडे, गौरी. (१९८७). निरगाठी. मौज प्रकाशन गृह.
- ७) देशपांडे, गौरी. (१९८७). चंद्रिके गं, सारिके गं. मौज प्रकाशन गृह.
- ८) देशपांडे, गौरी. (१९८९). दुस्तर हा घाट आणि थांग. मौज प्रकाशन गृह.
- ९) देशपांडे, गौरी. (२००८). थांग (तिसरी आवृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- १०) देशपांडे, गौरी. (१९९४). मुक्काम (प्रथमावृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.

- ११) देशपांडे, गौरी. (१९९९).गोफ (प्रथमावृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- १२) देशपांडे, गौरी. (२००६).उत्खनन (तिसरी आवृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- १३) देशपांडे, गौरी. (१९८६).आहे हे असं आहे (प्रथमावृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- १४) देशपांडे, गौरी. (१९९६).विंचुणीचे धडे. मौज प्रकाशन गृह.
- १५) देशपांडे, गौरी. (१९९४).दार; मिळून साऱ्याजणी. दिवाळी.
- १६) देशपांडे, गौरी. (१९९६).धरलं तर चावतं; साप्ताहिक सकाळ, दिवाळी.
- १७) देशपांडे, गौरी. (१९९३).भिजत भिजत कोळी; साप्ताहिक सकाळ, दिवाळी.
- १८) देशपांडे, गौरी. (१९९३).रोवळी; मिळून साऱ्याजणी, दिवाळी.
- १९) देशपांडे, गौरी. (२००१).हिशेब (लेख); साप्ताहिक सकाळ, दिवाळी.
- २०) देशपांडे, गौरी. (१९७५-१९८४).अरेबियन नाईट्स (भाग १ ते १६).

